

INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA A LA CAPELLA DE LA VERGE DE LA PIETAT DEL MONESTIR DE SANT CUGAT DEL VALLÈS. NOVES APORTACIONS AL CONEIXEMENT DEL CASTRUM BAIXIMPERIAL

PERE LLUÍS ARTIGUES I CONESA

Arqueòleg

FITXA TÈCNICA

Arqueòleg: Pere Lluís Artigues i Conesa

Promotora: Servei de Patrimoni Arquitectònic. Generalitat de Catalunya

Finançament: Servei de Patrimoni Arquitectònic. Generalitat de Catalunya

Empresa adjudicatària de les obres: CODEX. Arqueologia i Patrimoni

INTRODUCCIÓ

La intervenció arqueològica formava part del projecte d'arranjament de la capella de la Pietat engegat pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya. Davant la necessitat de buidar el sòl per tal d'esbrinar com treballaven els fonaments de la torre on està situada, el Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya va creure necessària una intervenció arqueològica prèvia per tal de documentar el subsòl i deixar a la vista els fonaments de la torre, la qual descansa gairebé tota sobre el llenç de muralla romana.

Les dades obtingudes en aquesta intervenció amplien les que ja es tenien de la campanya de 1994, o se'n confirmen algunes que ja s'apuntaven en els estudis subsegüents a aquella intervenció i als quals s'haurà de fer referència en aquest article.

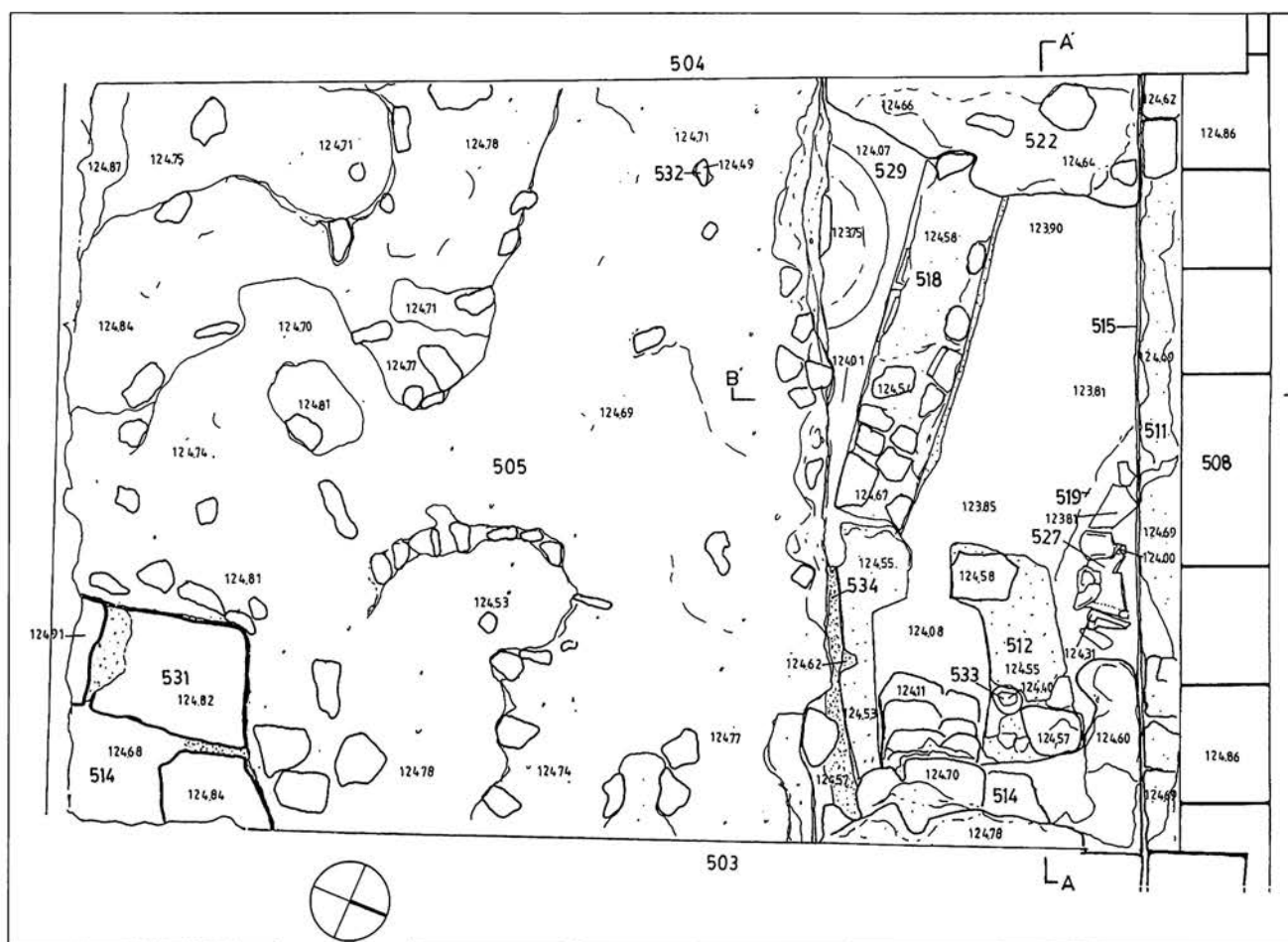
LA CAPELLA DE LA PIETAT. RESSENYA HISTÒRICA

La capella de la Verge de la Pietat es troba situada al peu i a l'interior de la torre-campanar de l'església del monestir. Aquest campanar va ser construït en la segona meitat del segle XI, i és l'únic element que resta dempeus de l'obra ideada pel mestre Fedanci, el qual va ser contractat per l'abat Odó

(985-1010) per tal que projectés un nou conjunt monàstic (Ambròs, 1981:26-30). L'edificació del campanar va ser llarga i només hi ha constància de la seva construcció en dues escriptures monàstiques que daten de l'any 1063 recollides en el cartulari de Sant Cugat del Vallès (Rius, 1945: doc. 629; i doc. 632; Ambròs 1981: 32).

Malauradament, pel que fa a la capella objecte del present treball, no es disposa de prou dades per esbrinar en quin moment es va consagrar a la verge de la Pietat i si abans d'aquesta consagració era dedicada a un altre sant. Amb seguretat es coneix que l'any 1705 la capella ja havia d'estar consagrada a la verge, ja que en aquest any se signà un contracte entre l'abat Baltasar de Montaner i l'escultor Josep Sala, per tal que realitzés una talla de la verge de la Pietat que hauria de ser col·locada a la capella d'aquesta advocació (Ambròs, 1981:52). Gràcies també a la intervenció arqueològica i a la restauració dels esgrafiats de les parets, es pot afirmar que la capella va ser reformada al segle XVII. Durant la intervenció arqueològica es van documentar les restes d'un paviment de cairons, del tipus anomenats *de la vela*, igual als que es troben a les altres capelles barroques. L'excavació de l'estrat d'anivellació del paviment permet datar-lo de la primera meitat del segle XVII, gràcies a la localització de diversos fragments de plats decorats en pinzell-pinta i blau català. Funcionant amb l'antic paviment hi ha l'esgrafiats que, pel sistema de fàbrica (utilització de morter de calç en lloc de guix, que el faria més lleuger), cal situar-lo al segle XVII.¹

Cal esmentar que l'extracció dels esgrafiats va deixar al descobert restes de pintures al fresc, en molt mal estat, però que sembla que poden ser d'època gòtica, fet aquest que ens pot indicar que l'àmbit funcionaria com a capella en moments anteriors, encara que malauradament es desconeix si estava dedicada a la verge o a un altre sant.

Planta general de la intervenció. La nau de l'església queda a la dreta del dibuix

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA

La capella de la Pietat està situada a la base de la torre-campanar de l'església i té una superfície de 25 m² aproximadament. Fruit de l'actuació arqueològica es localitzà principalment el massís de la muralla baiximperial, així com l'arrencament de la torre semicircular, que és visible a l'exterior de l'església, a la base de la torre-campanar. Aquesta torre està situada al centre del tancament sud-est del *castrum*. Així mateix, van aparèixer estructures altomedievales i un enterrament romà de contenidor de *tegula* a doble vessant, que corrobora la hipòtesi d'utilització del recinte intern del *castrum* com a espai cementiri, hipòtesi que va ser plantejada durant les intervencions de 1993-94 (ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ, 1997: 1997a).

Els treballs i descripció de les restes

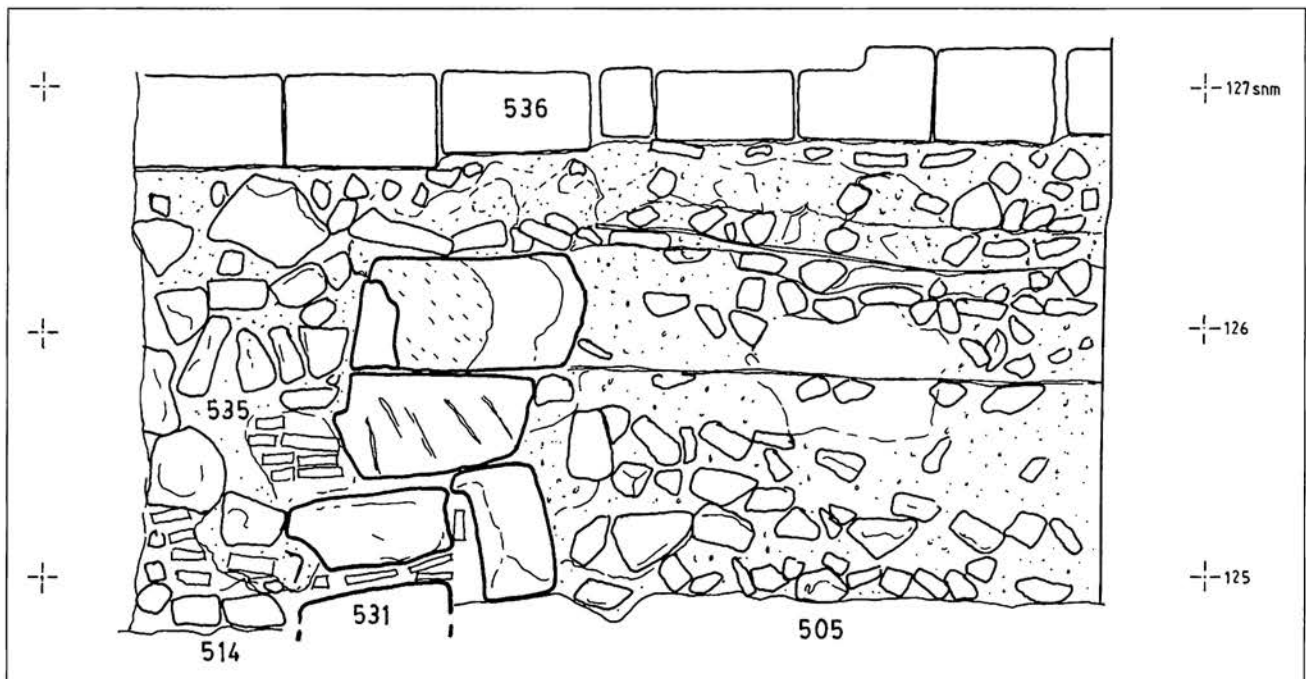
El primer pas va consistir en l'aixecament del paviment i de la seva preparació, que segurament va ser col·locat durant les obres d'arranjament fetes per Je-

Vista del tram de muralla localitzat. A l'angle superior esquerre es veu l'arrencament de la torre.

roni Martorell, després de finalitzar la Guerra Civil (1936-39). El paviment estava format per rajoles quadrades que imitaven els cairons amb el motiu de la vela de les capelles barroques. Aquestes rajoles eren de color verd i groc i intercalaven altres rajoles rectangulars, de lleuger to cremós, totes elles lligades amb un tipus de ciment molt fi semblant al pòrtland. La

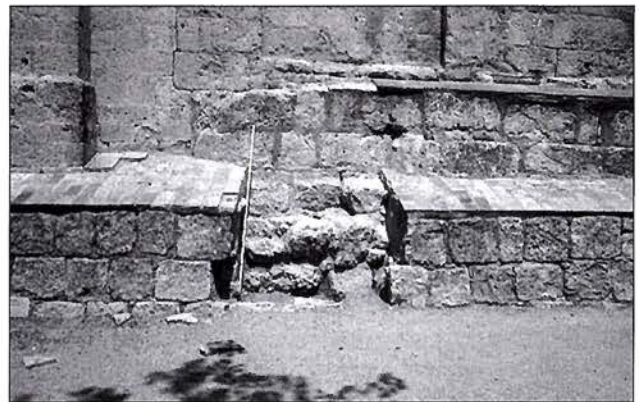

Alçat del parament sud de la capella amb la secció de la torre de la fortificació.

disposició de les rajoles era l'anomenat *sistema d'espina* (FULLANA, 1988:151), on les peces rectangulars estan col·locades diagonalment en ziga-zaga i amb un cairó intercalat a cada punta. Sota la preparació del paviment va aparèixer l'anivellació del sòl per tal de poder pavimentar. Estava formada per terres molts soltes i gran quantitat de pols de morter de calç.

Sota l'anivellació abans mencionada es documentaren les restes d'un paviment més antic, format per cairons anomenats *de la vela*, decorats amb els colors blanc i verd. Aquest paviment ha estat datat gràcies al seu estrat d'anivellament. El material ceràmic aparegut, molt escadusser, permet situar-ne la construcció durant la primera meitat del segle XVII o, com a molt tard, cap a la meitat de segle. Entre tot el material cal destacar dos fragments de plats decorats amb reflex metàl·lic, un amb motius en pinzell-pinta (amb una cronologia de la segona meitat del segle XVI, inicis del segle XVII), i un altre amb motius vegetals i una sanefa que imita un cordó, element més propi del segle XVII. Acompanyant la ceràmica de reflex, aparegué una vora de plat decorat en blau, element aquest que ens permet afirmar que l'estrat es va crear durant el segle XVII.

Un cop excavades totes les anivellacions dels diferents paviments, va quedar al descobert el massís de la muralla de la fortificació, uns 16 m², així com un dels angles de la torre, de la qual se'n pot veure part del parament exterior, just al peu del campanar, a la banda dels jardins. L'aparició del llenç de mura-

El parament de la torre visible al peu del campanar.

lla ocupant gairebé tot el sòl de la capella, reduïa la zona a intervenir a uns 8 m².

El nou llenç de muralla descobert és de 4,10 m² de llargària i 4 m d'amplada, en el qual es veu l'arrencament d'una torre perfectament integrada al llenç formant un sol massís. Tot el nucli està fet en *opus caementicium*, amb pedres sense desbastar, de mida variable i unides amb argamassa de calç. El revestiment de les cares només és visible en la cara externa de la torre, la qual està formada per un aparell de grans carreus de pedra calcària de forma paral·lelepípeda, ben escairats (*opus quadratum*) i disposats en filades horitzontals, tal com s'ha documentat en altres punts de la fortificació en campanyes anteriors. En el parament sud de la capella es pot veure amb claredat la secció de la torre romana i com es

conserva el revestiment exterior en *opus quadratum* i les diferents capes de fraguat d'*opus caementicium* en el nucli de la torre, i com per sobre d'aquesta descansen les primeres filades de carreus del campanar. El fet que la cara interna de la muralla no conservi carreus, ni traces d'haver-los tingut, fa pensar que aquests havien de començar en una cota més alta a la del parament exterior i que, per tant, van ser espoliats i reaprofitats, ja que devien quedar per sobre del sòl actual. Aquest mateix fet es pot observar en el llenç de muralla conservat sota la sala del capítol, on només hi ha carreus en el parament exterior de la muralla i en cotes més baixes. La utilització d'*opus quadratum* per revestir ambdues cares de la muralla es va poder confirmar en l'excavació de l'anomenada *sagristia vella*, dependència situada entre la sala del capítol i l'absis més septentrional de l'església, on malgrat no haver-se localitzat els carreus, es conservaven les empremtes de la seva espoliació (ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ, 1997; 1997a).

El fet que es pugui veure la secció de la torre romana ens indica que tota la superfície de la muralla compresa dintre de la base de la torre-campanar, de 16 m², va ser rebaixada amb la finalitat d'aconseguir el mateix nivell del sòl de l'església i així aprofitar l'espai interior. Aquest rebaix del massís de la fortificació romana s'hauria fet en el mateix moment de la construcció del campanar, ja que els murs laterals descansen directament sobre aquest i no estan lligats als murs de l'actual part romànica de l'església, que és una construcció posterior al campanar. El gran massís de la muralla ocupa gairebé tota la capella, i queden uns 8 m² de superfície excavable per tal d'aconseguir una nova estratigrafia associada a la muralla o associada al conjunt monàstic.

L'excavació d'aquest petit sector ha permès documentar un paviment de morter que recolzava en dues estructures: un mur de maçoneria que creua en diagonal l'excavació i una altra en forma de U. Aquestes estructures no són coetànies entre elles, atès que l'estructura en U recolza sobre l'anterior muret. De tota manera, aquestes estructures són anteriors a la construcció del campanar, ja que els fonaments d'aquest tallaven o recolzaven sobre aquelles.

L'estructura en U està feta per murets descapats en obra de maçoneria, de pedra basta lligada amb morter de calç, i presenta una obertura a la cara oest, perfectament enlluïda. Al mateix temps, tot el sector intern estava rebaixat i enlluït amb calç, i es lligava amb el paviment del mateix tipus. Es desconeix quina és la seva funció, principalment perquè no tenim tota l'estructura sencera, ja que el fonament del campanar ens oculta la resta. De tota manera,

Estructures documentades entre l'església i el fonament de la muralla.

aquesta estructura havia de funcionar amb el paviment de calç, atès que aquest quedava perfectament unit amb l'enlluïment interior de l'estructura. Pel que fa a la seva cronologia, podem afirmar que és anterior al campanar; per tant, anterior a l'any 1063, ja que el fonament del parament nord del campanar hi recolza. També cal esmentar que l'estrat immediatament inferior al paviment de calç, que estava tallat per tal estructura, ha proporcionat gran quantitat de ceràmica grollera, un plat de terra sigil·lada africana D forma Hayes 80a o 81, amb una cronologia que va del 400 al 500 (TED'A, 1989:134-135), un fons de plat de marbre que imita la terra sigil·lada africana D, un fragment de ceràmica oriental i el que sembla una copa amb la vora triangular i llavi dentat de procedència desconeguda. Davant les dades obtingudes, podem afirmar que l'estructura és posterior al segle v, però anterior a l'any 1063.

L'altra estructura mencionada està feta amb maçoneria de pedra lligada amb morter de calç. Es troba tallada pel fonament oest del campanar, però recolza a la muralla. La funció d'aquest mur es desconeix, ja que es troba descontextualitzat d'estructures coetànies a ell. Podria formar part d'alguna edificació existent en la zona, però per confirmar-ho caldria excavar l'interior de l'església. Cronològicament s'ha de situar amb anterioritat a l'estructura en U, ja que aquesta hi recolza; de manera que la seva relació estratigràfica ens permet datar el mur vers el segle v, perquè hi ha presència de ceràmica de terra sigil·lada africana D en els estrats associats a aquesta estructura. El fet que el paviment de calç recolzi al mur permet afirmar que aquest ha estat reaprofitat i que, per tant, ha perdurat.

Al nord de la capella i completament tallades pel mur de l'església, han aparegut les restes d'un enterrament amb contenidor de *tegula* disposades a doble vessant. Malauradament el seu mal estat impossibilitava l'obtenció d'alguna resta òssia, per la qual cosa es va optar per no desmuntar la poca tomba que hi havia. La localització d'aquesta sepultura corroboraria la hipòtesi, que es va plantejar durant les intervencions de 1993-94 (ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ, 1997:38; 1997a), que un cop abandonada la construcció de la fortificació i amb l'edificació de la basílica, tot el recinte va ser reutilitzat com a cementiri, atès que d'època romana, fins a la data, només s'han localitzat enterraments dintre d'aquest recinte i a la basílica. Pel que fa a la cronologia de la tomba podem afirmar que és posterior al segle v, ja que la seva fossa d'inhumació tallava els nivells associats amb el mur disposat en diagonal, que, com ja s'ha esmentat, se'n data la construcció en aquest segle.

Una darrera troballa que s'ha de tenir en compte ha estat la localització d'un petit retall, tallat pel fonament de la muralla, comprès entre aquesta i el mur en diagonal. El reblliment del retall ha proporcionat un fragment de terra sigil·lada africana D. Encara que el fragment ceràmic no permet esbrinar la forma a la qual pertany, ni tan sols precisar una cronologia per a la construcció de la muralla, tampoc no desmenteix les cronologies obtingudes en les campanyes de 1971 (anònim, 1971:133) i 1994 (ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ, 1997:32), del segon quart del segle iv.

A tota l'àrea excavada no han aparegut indicis de cap nivell ni pavimentació que es puguin relacionar amb l'església del segle xi, espai interior del campanar, ni amb l'església romànica, atès que el mur de façana d'aquesta darrera tallava tots els nivells anteriors al segle xi i els estrats que se li associaven pertanyien a les anivellacions dels paviments del segle xvii i del segle xx. A més, les diferents pavimentacions modernes haurien fet malbé part de l'estratigrafia existent a la zona excavable.

LA FORTALESA ROMANA. ANTECEDENT I MORFOLOGIA

(Sinopsi estreta de la revista GAUSAC, 10. ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ (1997), amb l'aportació d'alguna nova dada)

La intervenció arqueològica a la capella de la Pietat no ha aportat més coneixements dels ja existents sobre la muralla, però es considera interessant fer esment de l'evolució del que ha estat el descobriment de la fortificació, aportant alguna dada nova. Val a dir

que en aquest apartat no s'inclou molta més informació de la ja publicada a la revista GAUSAC, 10, on es tracten àmpliament el descobriment, els paral·lels i la possible funció d'aquest tipus de fortificació.

L'existència d'una fortificació d'època romana és coneguda des del segle xvii, però no serà fins al segle xix quan l'arquitecte Elies Rogent inicia un estudi sobre les restes conservades, que menciona en un dels seus llibres (ROGENT, 1881:29).

La seva existència no va ser constatada arqueològicament fins a les excavacions de la dècada dels anys trenta, en documentar-se dos trams de muralla perpendiculars: un al subsòl de la sala capitular i el segon a la galeria nord-est de l'actual claustre, així com insinuar-se la presència, posteriorment certificada tal com es deixa clar en aquest article, d'una torre de la fortificació a la base del campanar romànic de l'església, bastit al seu damunt (BOSCH GIMPERA i SERRA RÀFOLS, 1964-65:309-310, tav. 2).

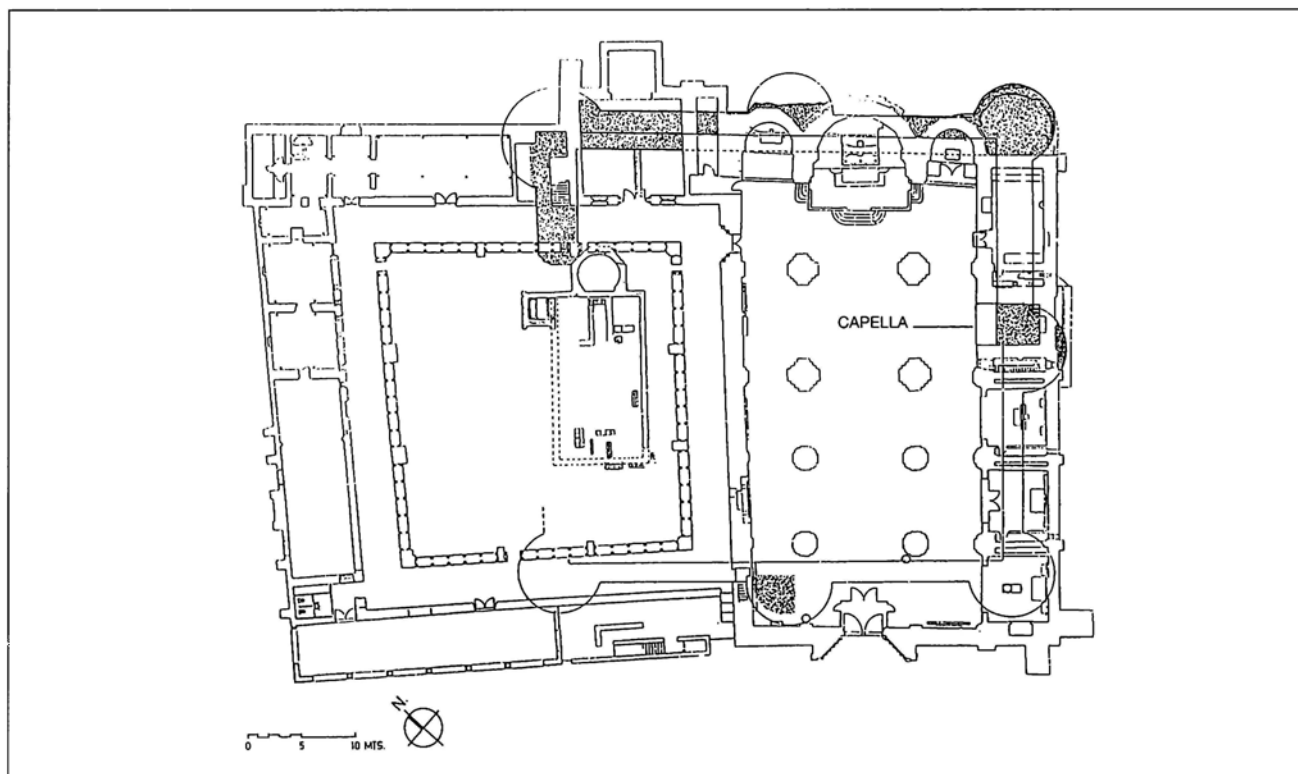
La muralla del llenç nord-est va ser novament descoberta l'any 1940, durant unes obres de reparació dels absis fetes per l'arquitecte Jeroni Martorell. En un informe, que data del 5 de febrer de 1940, Martorell demana a Luis Riviere, diputat ponent de Cultura, la quantitat de 5.000 pessetes per tal de recalçar els murs dels absis laterals amb una filada de pedra picada. En aquest informe diu:

"Todavía hemos ejecutado más de lo proyectado; al construir unos peldaños en los ábsides secundarios, motivados por el descubrimiento de macizos de construcción romana del que fue Castrum Octavianum, sobre los cuales se han asentado las aras de los nuevos altares." (ADB, 30, 1940).

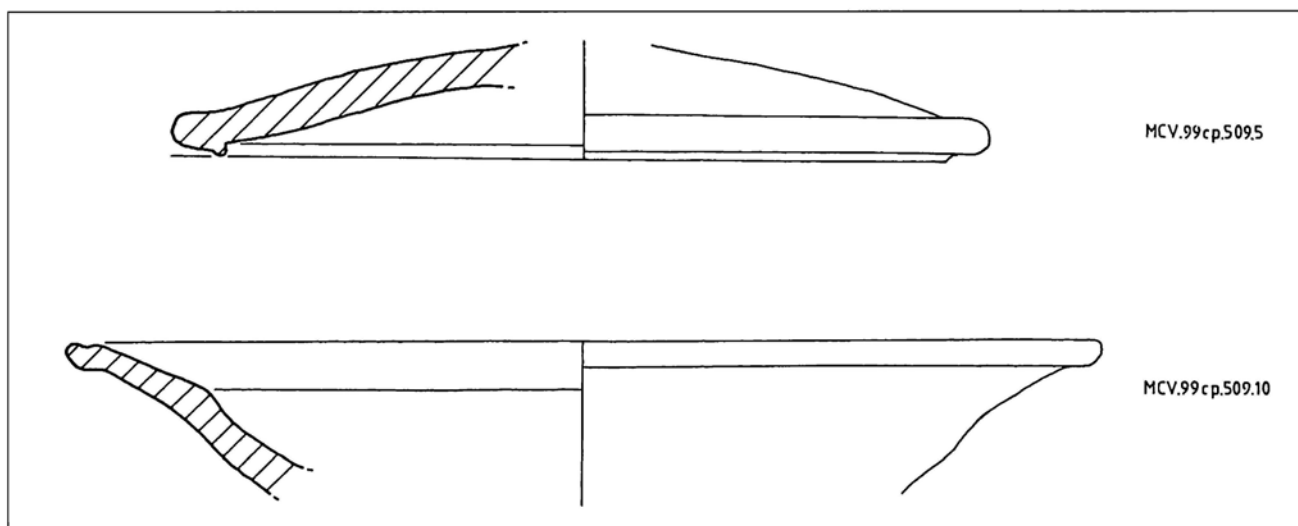
Aquesta descoberta va ser recollida per la premsa un mes anterior, i deia:

"[...] al retirar estos (referint-se als retaules dels absis), aparecieron en el basamento unos grandes macizos de obra de hormigón romana. Trasladados los retablos a la nave lateral izquierda [...] se han construido en cada uno de los ábsides laterales unos peldaños de piedra labrados para alcanzar el nivel del piso, en el cual serán instalados los nuevos altares, cuyas mesas han sido ya asentadas sobre los referidos bloques de hormigón del Castrum Octavianum". (Noticiario, 12 de gener de 1940).

No es tornen a tenir notícies de la troballa de cap altre tram més de la fortificació, fins que l'any 1971, durant la intervenció dirigida per Eduard Rippoll i Francesc Martí, es va delimitar i estudiar la

Plànol amb la restitució de la fortificació.

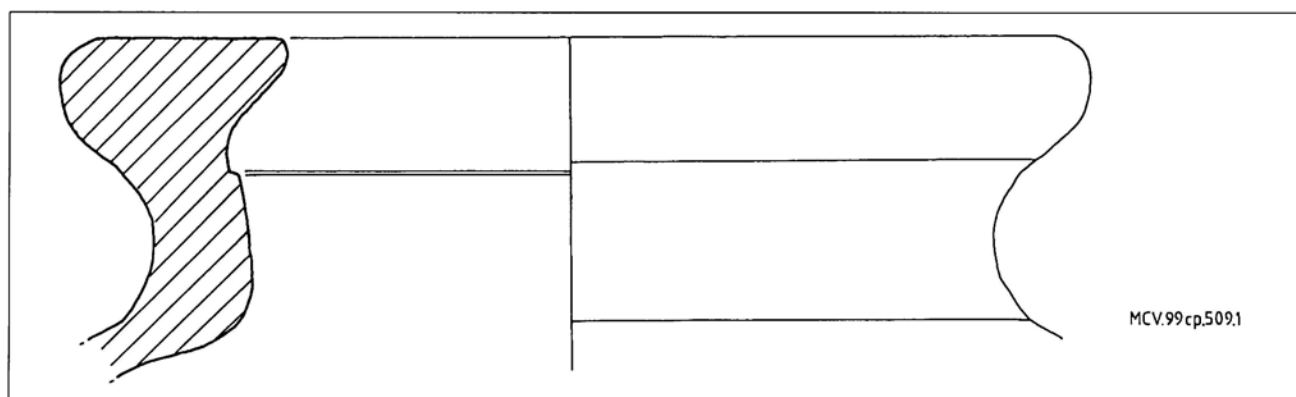
Fragments ceràmics del segle XVII.

torre sobre la qual s'assenta l'absis lateral dret de l'església monacal, i es certifica al mateix temps que la capçalera del temple descansa en part damunt de la muralla NE de la fortalesa (anònim, 1971:133). En aquesta façana, i sota l'absis més septentrional de l'església, s'hi pot veure l'arrencament d'una tercera torre semicircular (AMBRÒS, 1981:13-14). També a la intervenció arqueològica de la dècada dels anys se-

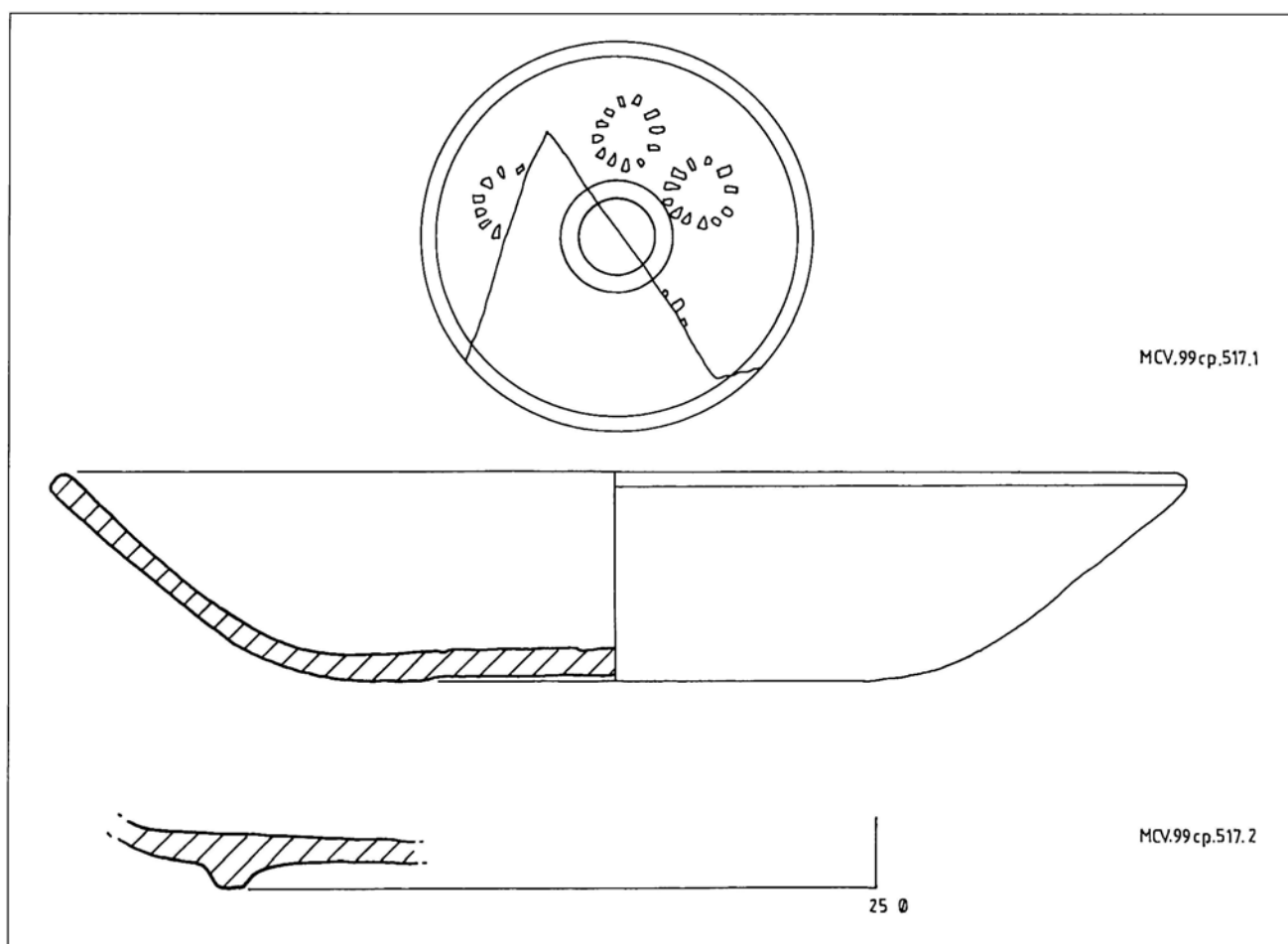
tanta correspon la documentació d'un altre segment de la muralla localitzat en el subsòl de la sala del capítol.

No serà fins a l'excavació arqueològica de l'any 1993-94 quan es posarà al descobert part de la fortificació romana. La intervenció se centrava en tres àmbits annexos al pati del claustre, com són la sala capi-

Fragments ceràmics del segle XVII.

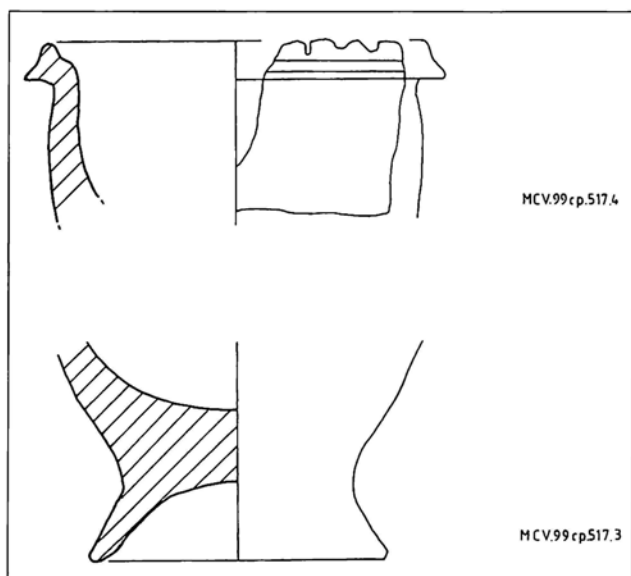
Fragment del plat de terra sigil·lada africana D forma Hayes 80a o Hayes 81, amb motius centrals de rodets. Fragment d'un plat de marbre que imita les produccions africanes.

tular, el sota de l'escala que condueix al claustre superior i l'antiga sagristia.

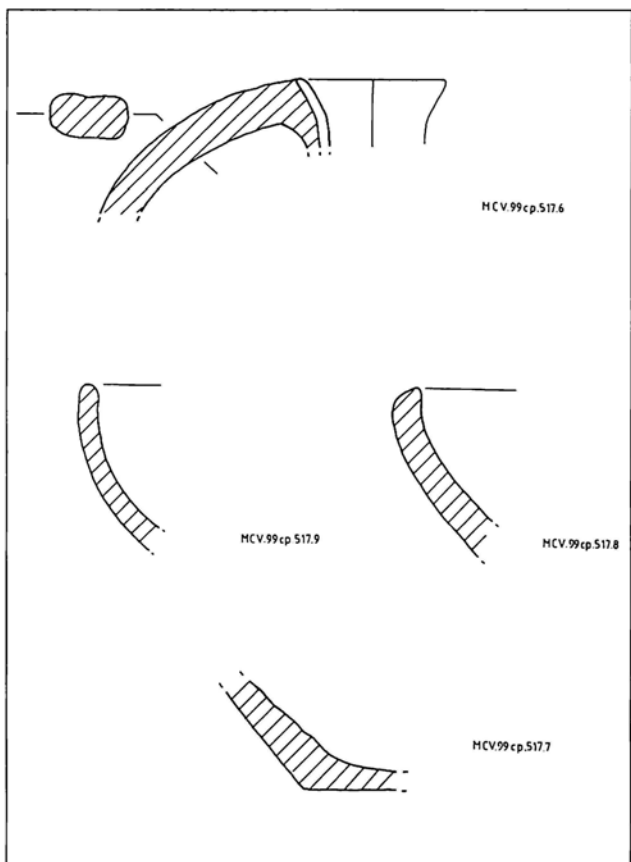
En aquesta intervenció es documentà un llenç de la muralla, de direcció nord-oest/sud-est, de 14 m de llargada, i es va localitzar una nova torre de planta ultrasemicircular corresponent a la torre angular del

nord del recinte fortificat. Aquesta torre té el seu arrencament a la sala del capítol i continua dins la caixa d'escala de l'espai adjacent.

Les restes localitzades en la campanya de 1994 formen part de la façana nord-est de la fortificació romana, l'única que fins ara ha estat reconeguda en

Possible copa de ceràmica espatulada.

Diferents fragments de ceràmica comuna reduïda.

tota la seva llargada, i que s'estén des de l'extrem sud de la capçalera de l'església monacal fins al peu de l'escala, a partir de la qual s'accedeix al claustre superior.

Morfologia de la fortificació

En base a tots els indicis de què es disposa, es pot plantejar la hipòtesi que la fortalesa respon a un recinte murallat de planta quadrangular, de 40 x 40 i 0,16 ha de superfície, amb torres d'uns 8 m de diàmetre, ultra-semicirculars en els angles i d'altres de semicirculars disposades en el llenç de muralla a intervals regulars de 14 m, al centre de cada costat. Tanmateix, només es coneix íntegrament el traçat de la façana NE, mentre que el de la SE només s'ha trobat en part i se n'intueix la seva llargada total. D'altra banda, l'alineació del frontis SW se suposa per indicis indirectes, i tot fa pensar que la façana NW no ha existit mai completa. Aquesta última suposició es dedueix perquè en l'excavació exhaustiva efectuada els anys 1993 i 1994 al pati del claustre, no es va trobar cap traça de continuïtat de la muralla, interrompuda sota del podi de l'arqueria. Allà on hauria de discórrer la façana NW de la fortalesa, d'acord amb l'alineació del fragment de muralla esmentat, no hi ha cap vestigi d'aquesta, ni tan sols de la profunda rasa de fonamentació que s'hauria d'haver obert per bastir-la i que només ha estat documentada en el llenç de la sala capitular. Això porta a considerar que aquesta façana, i per tant la fortificació, no es va arribar a completar mai (ARTIGUES, BLASCO, RIU i SARDÀ, 1997).

RECAPITULACIÓ

L'excavació d'una àrea tan reduïda del monestir ens ha permès avançar un pas més en el coneixement del que ha estat l'evolució de l'indret que ara ocupa el monestir al llarg del temps.

La intervenció arqueològica ha permès establir que la capella ja estava en funcionament segurament amb l'advocació a la verge de la Pietat a mitjans del segle XVII. L'extracció dels esgrafiats ha possibilitat la localització d'unes pintures al fresc, possiblement gòtiques, que confirmen que el recinte funcionava anteriorment com a capella, encara que malauradament i amb les dades que es tenen fins a la data, es desconeix a qui estava consagrada.

Pel que fa a la muralla romana, la construcció de la torre-campanar sobre d'ella provocarà el rebaix de tota l'àrea interior, per tal d'aconseguir una cota de terra igual a la de l'església. Aquest rebaix ha permès veure el sistema d'elaboració de l'obra constructiva, consistent en diferents capes de fragat a mesura que es col·loquen els blocs de carreus dels revestiments externs. Així mateix, també s'ha documentat l'angle que forma la torre semicircular amb la muralla, de la qual només coneixíem el llenç que es veu als peus del campanar per la seva cara externa, al jardí.

Les diferents estructures localitzades entre el llenç de muralla i el fonament de l'església romànica permeten afirmar que l'espai intramurs de la fortificació havia d'estar edificat, en tota la seva superfície. Les restes constructives més antigues daten del segle v; segurament es tracta d'algun tipus de dependències que caldria relacionar amb la basílica. Igualment aquest espai d'intramurs serà utilitzat, des de l'edificació de la basílica, com a clos funerari, tal com demostra el fet de localitzar-hi tombes del mateix període que el de la basílica en el seu interior. Aquesta zona continuarà així fins a l'edificació de la primera església.

BIBLIOGRAFIA

ADB (1940). (Arxiu de la Diputació de Barcelona). Servei de Patrimoni Arquitectònic. Llegat de Jeroni Martorell, arxivador 30.

AMBRÒS, Jordi (1981). *El monestir de Sant Cugat del Vallès*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.

ANÒNIM (1971). "Excavaciones en el monasterio de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)". *Información Arqueológica*, núm. 4-5, pàg. 133.

ARTIGUES I CONESA, Pere Lluís; BLASCO I ARASANZ, Mònica; RIU-BARRERA, Eduard; SARDÀ I VILARDAGA, Maria (1997 b). "La fortalesa romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-1995". *Actes del Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol* [2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. (Girona). Vol. XXXVII, pàg. 1081-1111.

ARTIGUES I CONESA, Pere Lluís; BLASCO I ARASANZ, Mònica; RIU-BARRERA, Eduard; SARDÀ I VILARDAGA, Maria (1997 a). "Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir". *Gausac*, núm. 10, juny de 1997.

BOSCH GIMPERA, P.; SERRA-RÀFOLS, J. De C. (1964-1965). «Scavi a Sant Cugat del Vallès (Catalogna). Del castrum romano al monastero attuale», *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*. Vol. XXXVII, pàg. 307-323.

FULLANA, Miquel (1988). *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Mallorca: Moll.

MIQUEL I SERRA, Domènec (1995). "L'excavació de la torre sud-est de la fortificació romana d'Octavià (1971). Primera aproximació". *Gausac*, núm. 6, pàg. 79-82.

RIUS SERRA, J. (1945-1947). *El cartulario de Sant Cugat del Vallès*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

ROGENT, E. (1881). *Sant Cugat del Vallès. Apuntes histórico-descriptivos*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña.

TED'A (1989). "Un abocador del segle v dC en el fòrum provincial de Tàrraco". *Memòries d'Excavació*, 2, Tarragona.

TELESE I COMPTE, Albert (1987). "Les Sèries de Poblet". *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, núm. 32.

NOTES

1. Informació facilitada pel restaurador dels esgrafiats Agustí Gamarra, el qual va arrencar els esgrafiats per tal de netejar les parets i poder-los tornar a col·locar posteriorment, atès el mal estat d'aquests, ja que es trobaven molt bufats i feien perillar-ne la sostenibilitat *in situ*.